

Natalia Kotsyba

Instytut Slawistyki PAN

Warszawa, Polska

O WYKŁADNIKACH SEMANTYCZNEJ KATEGORII OKREŚLONOŚCI W UKRAIŃSKIEJ FRAZIE NOMINALNEJ (ASPEKTY KOGNITYWNE)

Kategoria określoności/nieokreśloności jest bardzo interesująca i stosunkowo mało opisywana w ramach semantyki dla języków słowiańskich. Nieliczni autorzy Vasilieva (język rosyjski), Z. Topolińska (polski, macedoński), S. Karolak (francuski, angielski), V. Koseska-Toszeva (polski, rosyjski, bułgarski) pokazują różne teoretyczne aspekty opisu tej kategorii.

Kategorię określoności rozumiemy zgodnie z definicją V. Koseskiej-Toszewej, jako „kategorię wyznaczającą zakres odniesienia znaczenia zdania”, czyli kategorię tę można rozpatrywać tylko na poziomie zdania, kiedy mamy wystarczająco szeroki kontekst.

Tradycyjnie uważano, że tylko języki, które dysponują środkami morfologicznymi (albo mówiąc szerzej – gramatycznymi), wyrażają kategorię określoności/nieokreśloności. Na przykład, w językach bułgarskim i macedońskim, jako jedynych spośród słowiańskich, określoność wyraża się z reguły postpozytywnym rodzajnikiem „-ta, -to, -ѣт, -те” , nieokreśloność zaś – nieobecnością rodzajnika albo

leksemem „един-една”, a nawet „едни”, jak, na przykład, „едни жени”. (Co świadczy o nienumerycznym charakterze danego znaczenia tego leksemu.)

W językach romano-germańskich istnieją też rodzajniki nieokreślone, które z reguły (oprócz angielskiego, który historycznie rozdzielił oba znaczenia, przyporządkowując je różnym formom: „one” vs „a/an”), dublują znaczenia jednostkowości numerycznej: niemiecki „ein, eine”, francuski – „un, une”, hollenderski – „een”, hiszpański – „un, una”. Natomiast w północnych językach słowiańskich istnieją głównie środki leksykalne wyrażające kategorię (nie)określoności. Ponieważ nie rozwinęła się w nich żadna forma gramatyczna dla wyrażenia tej kategorii, uważano, że w ogóle tam nie istniała.

Z innej strony, niektórzy językoznawcy słowiańscy [3] mówili o idiomatyczności rodzajnika/przedimka języków romano-germańskich kierując się tezą, że tłumacząc teksty, na przykład, z języka rosyjskiego, dobry tłumacz potrafi rozpoznać status określonościowy frazy nominalnej i przekształcić ją w języku celowym (target language) w sposób najbardziej zrozumiały i naturalny dla odbiorców, zgodny z normą językową. Wiadomo też, że reguły używania rodzajników w językach angielskim i francuskim nie są identyczne. To bardzo dokładnie zostało opisane w monografii S. Karolaka [3]. Najbardziej typowym przykładem jest para zdań typu:

She is a teacher of English. / Elle est professeur d'Anglais.

oraz powszechne używanie rodzajnika określonego przy nazwach nieprzedmiotowych (termin S. Karolaka) (najczęściej wyrażanych przez rzeczowniki o charakterze

abstrakcyjnym) w języku francuskim, gdyż w języku angielskim w tym przypadku nie występuje żaden rodzajnik:

Marriage is hardly a thing that one can do now and then. (Oscar Wilde)

Le mariage n'est tout de même pas une folie qu'on puisse faire de temps à autre.

Te przykłady wyraźnie świadczą o tym, że nie powinno się stawiać znaku równości pomiędzy obszarem semantycznym kategorii określoności/nieokreśloności oraz wszystkimi znaczeniami ich podstawowych wykładników. Forma rodzajnikowa nie jest ani ścisłym ani decydującym, a raczej względnym wykładnikiem kategorii określoności. W zależności od kontekstu szerszego (sytuacji) może mieć różne interpretacje określonościowe. Może to zależeć od pozycji w zdaniu/funkcji syntaktycznej, intonacji, itd.

Naszym celem jest zbadanie sposobów wyrażania kategorii określoności/nieokreśloności frazy nominalnej w języku ukraińskim. W tym artykule ograniczymy się do środków leksykalnych.

Ponieważ semantyka konfrontatywna zajmuje się sposobami wyrażania wybranej kategorii w różnych językach, musimy znaleźć punkt wyjściowy, tzn. określić znaczenia, które składają się na kategorię określoności - nieokreśloności. Nasz opis będzie zatem miał kierunek treść – forma, (por. pod tym względem [9]).

Podstawą teoretyczną naszych badań będzie teoria denotacji i deskrypcji B. Russella [6]. Russell wprowadził formalny zapis wyrażeń deskrypcyjnych w językach naturalnych. Uważał on, że deskrypcje mają następujące formy logiczne:

- (jedyne) X, który posiada właściwość P (ta forma opisu odpowiada deskrypcji określonej);
- (pewnie) X, który posiada właściwość P (ta forma opisu odpowiada deskrypcji nieokreślonej).

Russell używał je dla opisu znaczeń rodzajników w języku angielskim.

Oparty na teorii Russella został też drugi tom gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej, poświęcony kategorii określoności w tych językach. Jego autorzy uważają zdania z deskrypcjami określonymi, czyli z wyrażoną w nich określonością, oraz nazwy własne w sensie logicznym za odpowiedniki kategorii logicznej jednostkowości (oznaczanej przez jota-operator lub operator kwantyfikacji E!), gdyż zdaniom z deskrypcjami nieokreślonymi odpowiadają w logice kategorie egzystencjalności i ogólności.

Uważam, że istnieje ścisły związek między językową kategorią określoności a logiczną kwantyfikacją. Wykorzystanie aparatu logicznego i logicznej formy opisu może pomóc wyjaśnić językoznawcom wiele zjawisk lingwistycznych.

W tym artykule skupimy się wyłącznie na środkach leksykalnych, wyrażających kwantyfikację w języku ukraińskim.

Wykładniki ogólności w NP:

W języku ukraińskim na poziomie frazy nominalnej możemy obserwować wykładniki pełnej kwantyfikacji ogólnej, które są analogiczne z ich rosyjskimi lub polskimi leksykalnymi odpowiednikami, opisanymi w [4]. Mianowicie są to wyrazy:

Всі, весь, цілий, кожен, що(року), що(дня), і т. д.

(1) Усі проблеми будуть розв'язані, коли питання ОУН-УПА буде вирішено на рівні Верховної Ради.

(2) Економічний форум "Україна-Польща" проводять щороку з травня 1997 р.

Oraz wyrazy, zawierające negację:

жоден, ні один, ніхто, ніщо

(3) Зрештою, я усвідомлюю, що від мого "за" чи "проти" щодо пам'ятного знаку нічого не зміниться.

(4) ... сама ідея створення музею вже довгий час обговорюється у Львові, проте жодних конкретних кроків у цьому напрямку досі не робилося.

Według teorii V. Koseskiej polskie odpowiedniki następujących wyrazów są wykładnikami słabej kwantyfikacji ogólnej. W języku ukraińskim spostrzegamy podobne zjawisko.

Будь-який; будь-хто; всякий; хто-небудь (w niektórych znaczeniach); той, хто; itd.

(5) Хто ж перейматиметься долею наших гір, нехай памятає: за це він ніколи не почує подяки. (= *Всі, хто переймається... мусять пам'ятати, що за переймання [всі, хто переймається] не почують подяки.*)

Wykładniki egzystencjalności w NP:

- Казна-хто, дехто, хтось, potoczne бозна-хто, чорзна-хто;

- Хтозна-який, казна-який, деякий, якийсь, pot. бозна-який, чорзна-який;

- Хтозна-що, казна-що, дещо, щось, pot. бознащо, чорзнащо;

(6) Дехто із колишніх єдунів розглядає його як «відпрацьований урядовий інвентар».

(7) Проблеми можна було й уникнути, якщо б хтось (=хоча б одна людина, не має значення хто конкретно) здогадався обладнати це місце банальними смітниками.

(8) Наразі не повідомляли, чи отримав Пугачов від Путіна якісь повноваження для повернення коштів з-за кордону, бо обидва співрозмовники не виявили бажання коментувати результати своєї зустрічі.

- Один (nie powinno być myłone z jego numerycznym – głównym - znaczeniem)

(9) Жив собі один старий чоловік. (typowy początek bajki)

(10) І тільки підганяє час

Один полковник невгамовний. [11]

(11) - Хто приходив?

- Один хлопець.

(12) Іще одне унікальне утворення породила консолідація трудовиків і Партії промисловців і підприємців України, яке налічує 38 осіб.

Bardzo ciekawy w ostatnim przykładzie efekt ironiczny jest spowodowany połączeniem w jednej NP dwóch sprzecznych wykładników kwantyfikacji: „kolejny” oraz „unikalny”. Ponieważ gramatyczno-leksykalny środek „kolejny” („another” w języku angielskim) jest mocnym, czy przynajmniej mocniejszym wykładnikiem kwantyfikacji niż czysto leksykalny „unikalny”, zakres ostatniego, zgodnie z prawem porządku kwantyfikatorów, wchodzi w zakres pierwszego, czego efektem pragmatycznym jest

wyrażenie wątpliwości w unikalności/oryginalności owej formacji. Trzeba zaznaczyć też, że język naturalny nie zawsze potrafi znieść restrykcje logiczne i często rozwija kolejne znaczenia leksemów będąc bezwzględny w stosunku do logiki. Pierwotne znaczenie unikalności (od łacińskiego uno=jeden, jedyny w swoim rodzaju) zaczęło się kojarzyć z „rzadko spotykanym, rarytasowym”, które już pozwala na istnienie więcej, niż jednego przedstawiciela gatunku, czyli występuje zmiana statusu kwantyfikacyjnego.

Odnosimy tu też wyrazy „такий/така/таке” oraz „так” dla VP.

Uważam, że między parami zdań:

(13a) Я маю таку книжку. - (13b) Я маю цю книжку.

(14a) Я маю таку сукню. - (14b) Я маю цю сукню.

*(15a) Я маю такого брата. - (15b) *Я маю цього брата.*

istnieje podstawowa różnica semantyczna. Pozorne podobieństwo (13a) i (13b) wynika z przyczyn metonimicznych, kiedy wprawdzie mówimy o tym samym wydaniu, lecz o różnych przedmiotach. Skoro książkę odbieramy jako przedmiot, należący do zbioru identycznych pod jakimś względem czy podobnych przedmiotów (tutaj – tego samego wydania lub nawet po prostu połączonych identyczną treścią), a nie tylko jako popularyzowany wynik czyjejś pracy intelektualnej, odbieramy ją egzystencjalnie.

W parze (14) różnica ma inny charakter. (14b) jest w ogóle możliwe tylko wtedy kiedy kładziemy nacisk na osobowość właściciela sukni (która w tym właśnie przypadku jest

rematem zdania). Niemniej jednak, brzmi to zdanie dla przeciętnego użytkownika nieco dziwnie, co znaczy, że takie użycie jest bardzo rzadkie.

Z kolei w parze (15a i b) użycie (15b) nie jest już możliwe w języku. Bowiem predykat posesywności implikuje egzystencjalność. Więc, jego użycie z argumentem prawdziwie jednostkowym jest sprzeczne, jak jest to w słynnym przykładzie „*Кит всегда глухой”.

Tak szczególnie omawiamy przypadek „так/такий” z powodu przynależności tych zaimków, podobnie jak „той/та/ти”, do grupy wskazujących i kojarzenia się przez to z jednostkowością.

Wykładniki jednostkowości:

Bardzo ważnymi wykładnikami jednostkowości są nazwy własne w sensie logicznym.

B. Russell uważał nazwy własne jako jedyne samodzielne symbole, które „w każdym języku naturalnym bezpośrednio desygnują jeden przedmiot, niezależnie od kontekstu, w którym występują” [4, s. 81]. Współczesne teorie Bellert, V. Koseska [9] traktują je jako symbole niesamodzielne, rozróżniając nazwy własne w sensie logicznym i nazwy językowe. Podkreśla się rolę sytuacji dla wyznaczenia zakresu odniesienia znaczenia w przypadku nazw własnych. Jednak w językach naturalnych dość często nazwy własne są używane jako jednostkowe, co jest związane z ich główną funkcją – identyfikacją. Ludzie mają imiona i nazwiska, rzeki i miasta mają nazwy geograficzne, dni mają daty, godziny i lata są też numerowane.

Ciekawym przykładem poetyckiego wyczucia i intuicji co do kategorii jednostkowości jest cytat z Lany Perlulainen:

(16) *А зустрінемося – в історії,*

Нас приколють до ваших дат.

Ale zdarza się, że dla uzyskiwania specjalnych efektów stylistycznych oraz w celach poszerzenia znaczenia leksemu występuje neutralizacja tej odpowiedniości i nazwa własna może być skwantyfikowana inaczej:

(17) *Може б трохи Сковородою*

На дозвіллі попрацювати?

(18) *Jeśli Kowalski zarobi w ciągu roku 100 tysięcy złotych, to Kowalski zapłaci 19 tysięcy podatku.* [13]

Jedno z najbardziej popularnych nazwisk w Polsce jest używane w odniesieniu do „kogokolwiek”, czyli jest skwantyfikowane ogólnie. W tym kontekście nazwa własna „Kowalski” nie jest nazwą własną w sensie logicznym.

Tak jak w innych językach, rodzajnikowych i nierodzajnikowych, zaimki personalne, dzierżawcze i wskazujące są wykładnikami mocnej kwantyfikacji jednostkowej.

- Цей; той; dialektalne тамтой; мій, твій, його.

- Це; те; region. осьо

(19) *Однак того ж дня ... російський лідер закликав уряд створити сприятливі умови для повернення капіталів у державу.*

Obok analogii z innymi językami słowiańskimi trzeba jednak zaznaczyć i różnice.

Różnice między polskim „ten”, który odpowiada bliższemu przedmiotowi, a więc, ukraińskiemu „цей”, a „tamten”, który stosuje się do przedmiotu lub zdarzenia

oddalonego w przestrzeni i czasie, i odpowiada ukraińskiemu „той”, polega na tym, że w ukraińskim języku „цей” ma wyłącznie jednostkowe znaczenie.

Nie możemy używać go podobnie jak w polskim „ten” w znaczeniu ogólności o ograniczonym zakresie [4, s. 39-40]. Funkcję tę wykonuje „той”.

(20) *(Той), хто спішить – людей смішить.*

Przykłady kolejnego użycia „toj”:

(21) *Добре, що я взяла ту газету – мала що в поїзді почитати.*

(22) *“Ну дай вже йому ту забавку!”*

(23) *А той тільки спить цілими днями!*

(24) *А тій тільки фіглі в голові!*

Wygląda na to, że ponieważ mówimy o przedmiotach bliższych w (21) i (22) (do takiego wniosku dochodzimy ze względu na to, że nie ma przeciwstawienia „ten”/”tamten”), a używamy zaimka wskazującego dalszego, możliwe jest, że funkcja/znaczenie tego zaimka jest nieco inna. W porównaniu z (23) i (24), gdzie podobnie jak w poprzedniej parze przykładów zaimek wskazujący dalszy jest używany tam gdzie dla deiksusu o wiele lepiej wydawałby się pasować zaimek wskazujący bliższy, albo nawet zwykłe „on” –poprzez brak rzeczownika, występuje znaczne podobieństwo do środków morfologicznych, wyrażających kwantyfikację jednostkową (głównie) w języku bułgarskim, gdzie między innymi „той” właściwie i znaczy „on”, a „та”, co prawda w postpozycji, jest formą rodzajnika określonego. Istotne jest to, że powyższe przykłady są wzięte z języka potocznego i możliwe nie są traktowane jako

normatywne w gramatykach tradycyjnych. W związku z wyżej powiedzianym będziemy mówić o różnych znaczeniach ukraińskiego „той” – wskazującym i określonościowym. Ciekawe jest również to, że każde ze zdań jest nacechowane emocjonalnie. Wydaje się za sensowne zbadać to zjawisko w diachronii, być może jest ono remanentem wspólnego dziedzictwa słowiańskiego.

Wnioski:

Kategoria określoności w języku ukraińskim, chociaż ma dość szerokie spektrum wyrażenia poprzez środki leksykalne, jest bardzo mocno związana z każdą konkretną sytuacją językową. Jest to spowodowane brakiem eksplikacji kwantyfikacji, czyli jej niedopowiedzeniem. Najbogatsza językowo jest egzystencjalność, nacechowana modalnie. W odrębnej sytuacji językowej nazwa własna odbiera się jednostkowo, co jest spowodowane wspomaganie informacji z kontekstu językowego i pozajęzykowego (deiksys). Nazwy pospolite przedmiotowe w konkretnej sytuacji również rozumiane są jednostkowo, jest to użycie nienacechowane. W sytuacjach z predykatami, implikującymi egzystencjalność („мати”, “існувати”) nienacechowane jest użycie egzystencjalne. W języku potocznym występuje forma „той”, która funkcjonuje jak rodzajnik określony.

Literatura:

1. Aitchison J.: Linguistics. An introduction. Hadder and Stoughton, 1997.
2. Halliday M A K. An introduction to functional grammar. Suffolk, 1985.
3. Karolak S.: „Gramatyka kontrastywna przedimka (rodzajnika) francuskiego i angielskiego”. Częstochowa, 2002.
4. Koseska-Toszewa, V.: Semantyczne aspekty kategorii określoności - nieokreśloności (na materiale z języka bułgarskiego, polskiego i rosyjskiego). Wrocław, 1982.
5. Leech G. & Svartvik J.: A communicative grammar of English.
6. Russell B. „Denotowanie. Deskrypcje”, w: Logika i język, Warszawa, 1967, s. 253-293.
7. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ, 1993.
8. Золотова Т.. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва, 1989.
9. Косеска–Тошева В., Гаргов, Г.: Семантичната категория определеност – неопределеност, Българско-полска съпоставителна граматика, т. 2, София, 1990.

Materiały językowe:

11. Перлулайнен Лана. Між історій всесвітніх. Львів, “Пророк”, 1999.
12. “Поступ”, газета, №89 (946) від 21 червня 2002 р.

13. Program telewizyjny „Wiadomości. Biznes” w „Polsat”, 11 czerwca 2003 r.